

Iets minder oude bossen bij Breda

K.A.H.W. LEENDERS

In de omgeving van Breda staan enkele van de eerste bossen die na de Middeleeuwen aangelegd werden: het Mastbos, het Sint-Annabos en wat westelijker de Wouwse Plantage. Deze 16e-eeuwse bossen horen duidelijk tot een oudere generatie dan de bossen die in het zandgebied van Noord-Brabant vanaf ongeveer 1770, en in versneld tempo vanaf 1850, tot stand kwamen. Enige tijd geleden vestigde Chris Buiks (1999) in dit tijdschrift de aandacht op enkele nog oudere bossen bij Breda: het Liesbos, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos. Deze nog bestaande bossen worden al in 13e-eeuwse bronnen vermeld. Ze zijn gedurende de Middeleeuwen en daarna altijd in een of andere vorm blijven bestaan. Dat is op de Brabantse zandgronden een zeldzaamheid. Hun ligging is op afbeelding 1 aangegeven. In dit artikel wordt het ontstaan van de drie 16e-eeuwse bossen geschetst. Bovendien wordt nagegaan hoe het de oudere rechten op de toen beboste terreinen verging. De verdere uitbouw van het Mastbos wordt geschetst als voorbeeld van de bosuitbouw na de vroege 16e eeuw.

DRIE 16E-EEUWSE BOSSEN

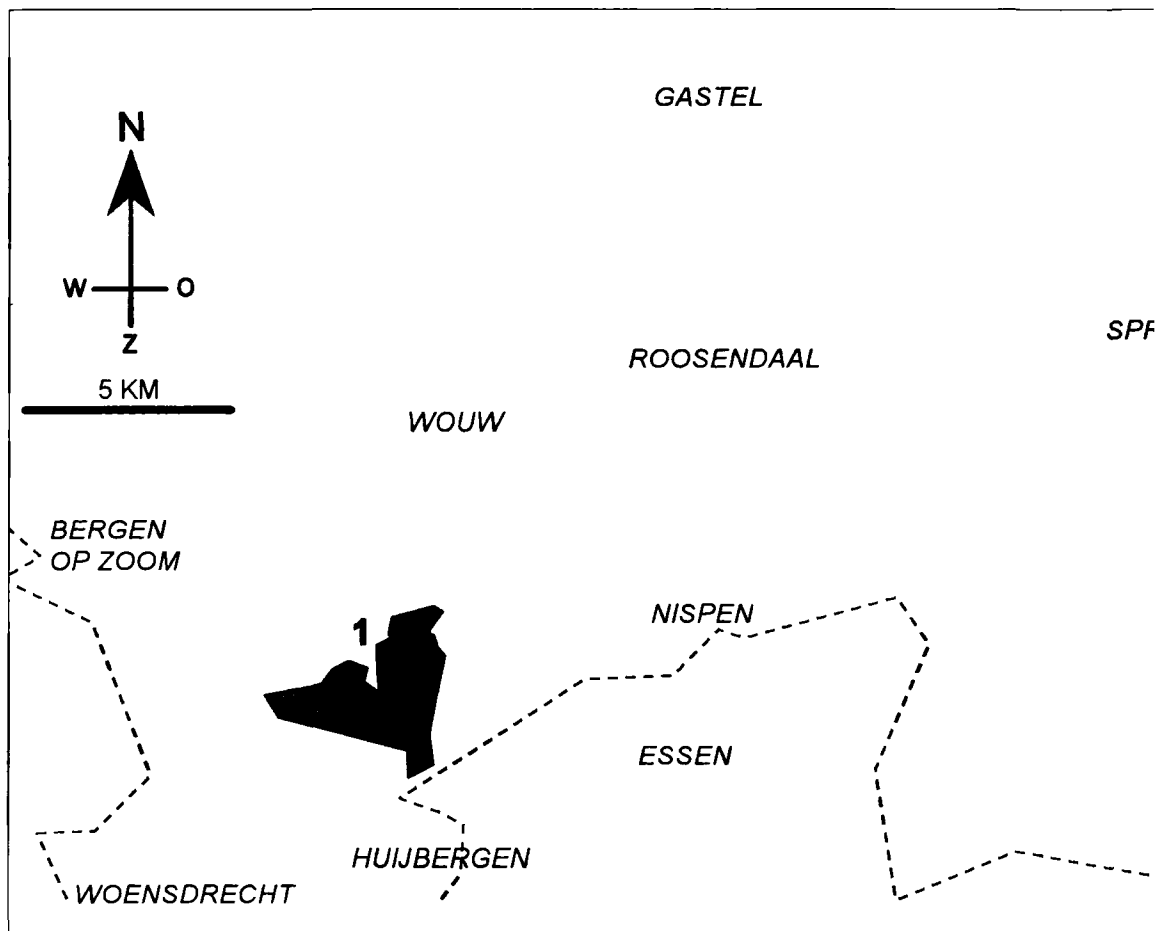
In 1995 behandelde Cuijpers in dit tijdschrift de laat-19e-eeuwse nederzetting Wouwse Plantage. Even ten zuidwesten van dit nieuwe dorp ligt het gelijknamige landgoed. Dat landgoed komt voort uit een bos dat vanaf 1504 in opdracht van de heren van Bergen op Zoom is aangelegd. In de 16e eeuw werden dergelijke bossen in deze streek *plantage* genoemd. De Wouwse Plantage werd in de heide ten zuiden van Wouw aangelegd en was aanvankelijk een loofbos. Het bos werd geleidelijk vergroot en vond later aansluiting bij de jonge dennenbossen die op de duinen van de Hoge Rand van Bergen op Zoom tot stand kwamen.

In 1514 nodigde de heer van Breda ene Hans Scaller uit Neurenberg uit om advies te geven over de mogelijkheden om dennen te zaaien bij Breda. Scaller onderzocht drie locaties: bij Roosendaal, ten zuiden van Breda en bij Gilze. De locatie Roosendaal werd blijkbaar afgekeurd: we vernemen er niets meer over. In 1515 was Scaller weer terug in Breda, nu met dennenzaad. Dit werd gebruikt om bij Gilze en Breda dennen in de heide te zaaien. Bij Gilze betrof het vermoedelijk het latere dennenbos bij de Prinsenhoef van Hulten. Bij Breda werd zo de basis gelegd voor het Mastbos.

Ten zuidoosten van het Ulvenhoutse Bos werd omstreeks 1550 het Annabos aangelegd. Deze nieuwe plantage in de heide is genoemd naar Anna van Egmond, echtgenote van prins Willem van Oranje, heer van Breda. Om onduidelijke redenen is de naam van het bos later veranderd in Sint-Annabos. Ook deze 16e-eeuwse bossen zijn op afbeelding 1 aangegeven.

De dennezaaiingen ten zuiden van Breda en bij Hulten worden traditioneel gezien als de herintroductie van de den in Zand-Brabant en zelfs een groter gebied. Onder in venen worden wel resten van dennen aangetroffen, maar die stronken en stammen komen uit veel vroegere tijden. Het mag overigens niet uitgesloten worden dat zich op de heide andere dennesoorten dan de mooie lange *Pinus silvestris* gehandhaafd hebben. Gedacht kan worden aan de Vliegden en toponiemen met daarin het element 'pin'.

Buis beweert in zijn *Historia Forestis* (Buis, 1985) dat de naam Mastbos wijst op een middeleeuws bos waarin ooit varkens naar eikels wroetten. De *Pinus silvestris*, de in 1515 gezaaide boom en nog altijd de visueel dominante boomsoort in dit bos, wordt in deze streek evenwel steeds 'masteboom' genoemd. In die naam verwijst mast naar de lange rechte stam van een volwassen *Pinus*. Bovendien gaat het vooralsnog

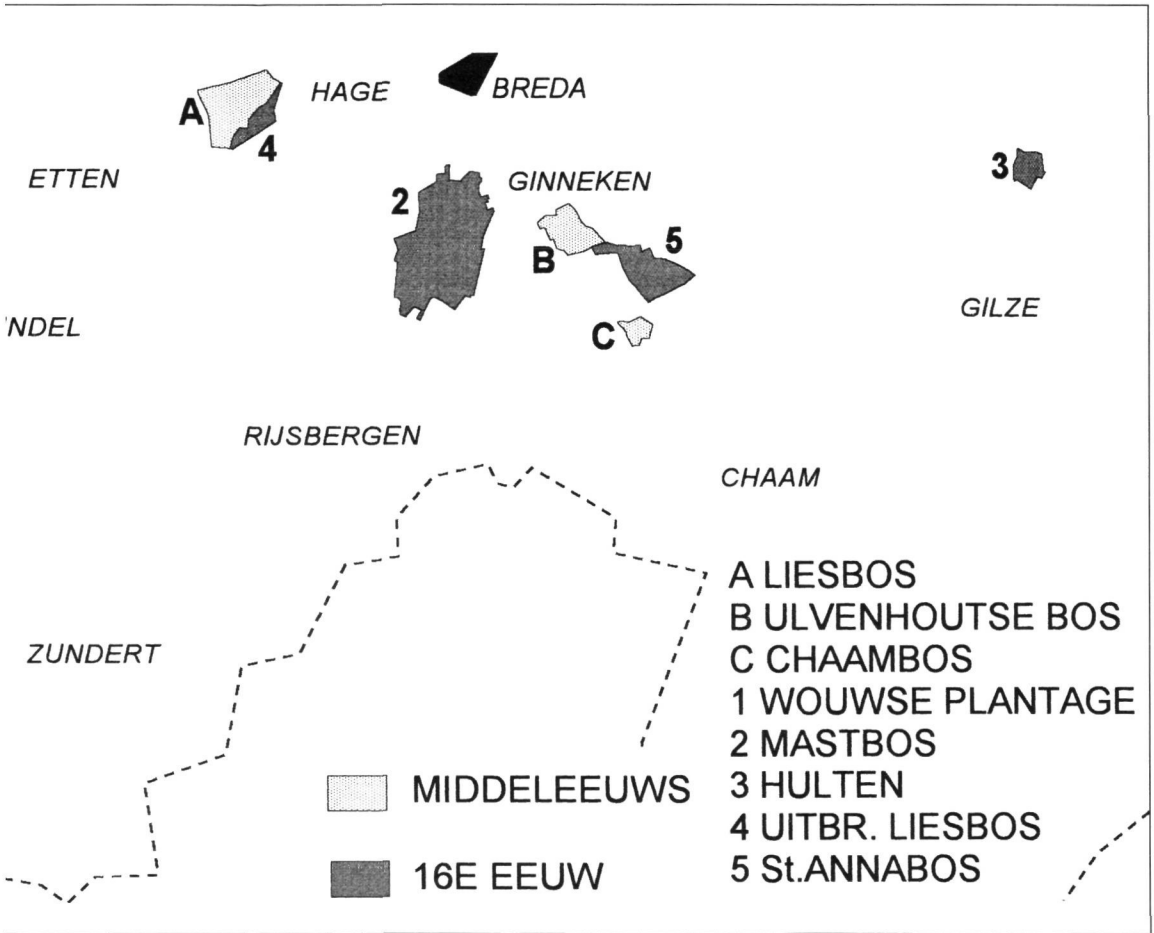

niet geverifieerde verhaal, dat bomen uit het Mastbos daadwerkelijk als scheepsmasten geliefd waren.

OUDE RECHTEN OP NIEUWE BOSGROND

De drie nieuwe bossen werden aangelegd op last van de heren van Bergen op Zoom (Wouwse Plantage) en Breda (Mastbos, Sint-Annabos). Ze verrezen alle drie op de heide die hier de status had van 's heren vroonte. Op die heide hadden de boeren uit de omgeving echter bepaalde gebruiksrechten. Zo rijst de vraag hoe de heren met die oudere rechten omgingen en wat er van overbleef.

In het artikel *Van gemeeynten en vroonten* (Leenders, 1987) is uiteengezet dat voor de zandgronden van Noord-Brabant het gebruik van de woeste gronden in vier categorieën kan worden ondergebracht. In principe behoort de woeste grond tot het domein van de heer van Breda (of andere regionale heer of de hertog van Brabant), wat tot uiting komt in de aanduiding 's heren vroonte. De omwonende boeren hebben daar vanouds gebruiksrechten die evenwel niet in officiële documenten zijn vastgelegd. Dorpsgewijs betaalt men daarvoor een jaarbede. De heer kan naar behoefte delen uit de vroonte uitgeven, waardoor de gemeenschappelijke ruimte

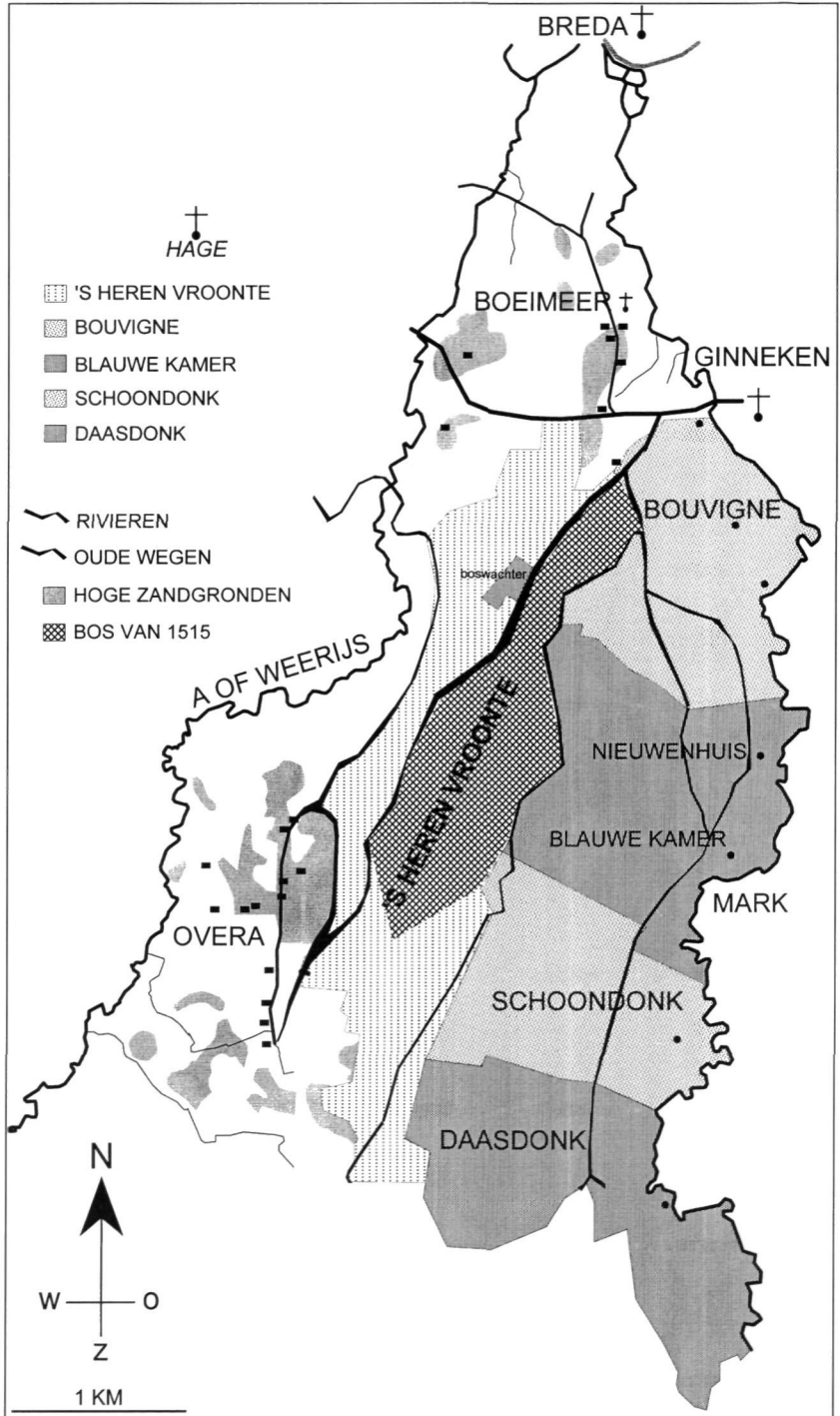

verkleind wordt. Vooral bij hertogelijke dorpen kochten grote groepen boeren van de hertog omstreeks 1300 een sterker recht op de gemene gronden. Dit recht werd verankerd in een zorgvuldig bewaard charter. Zo ontstonden de *gemeenten* die zo kenmerkend zijn voor onder andere de Meierij van Den Bosch. Van iedere gemeente, die niet noodzakelijk met een dorp samenviel, werd een jaarlijkse cijns betaald door de gezamenlijke rechthebbenden. De hertog kon alleen met instemming van de geburen delen van de gemeente vervreemden. In het westen en bij de regionale heren werden in veel mindere mate gemeenten gevormd. Daar, en

1. *Overzicht ligging oude en iets minder oude bossen in de omgeving van Breda, toestand in 1840.*

soms ook in de hertogsdorpen, vinden we de *gebuurheikes*. Kleinere groepen boeren (soms maar zes!) namen dan van de heer een stukje vroeite in om dat gezamenlijk te gebruiken. Ze betaalden er – net als voor andere uit de heide ingenomen grond – een jaarlijkse cijns voor, maar bezaten wederom geen charter. Nog individualistischer zijn de *privé-heikes* (heikampen, heitheiningen, heihoeven) die door een enkele eigenaar ingenomen, maar niet ontgonnen werden. Ze waren letterlijk *privé-heide*. Inneming

2. Rechten op het Mastbosgebied voor 1514.

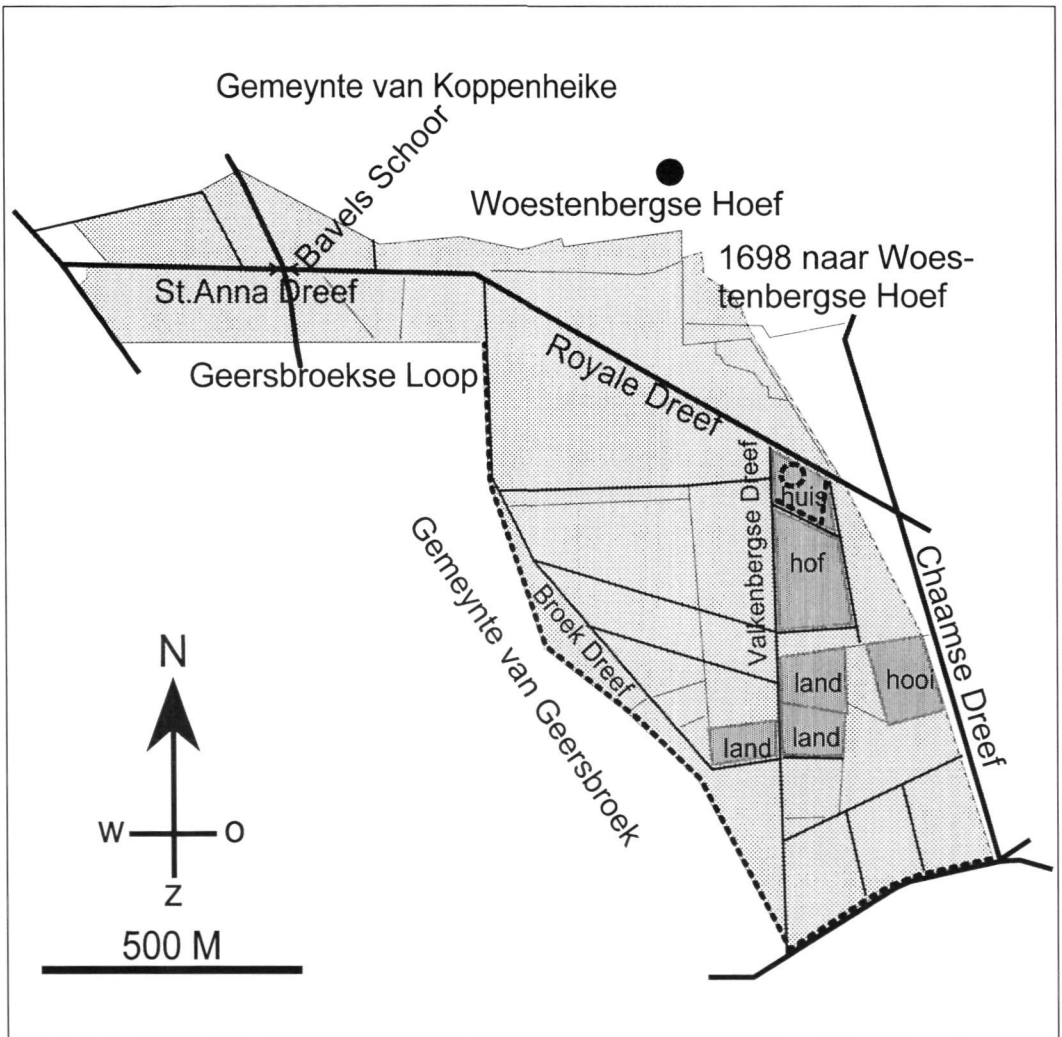

van een stuk heide betekende altijd dat die grond in het veld afgebakend werd met wal, gracht of struiken, maar het duidt lang niet altijd op onmiddellijke ontginning.

Wat was nu de situatie bij de drie nieuwe bossen en hoe werd met deze oude rechten omgesprongen? De Wouwse Plantage werd gesticht op een terrein waarvoor de heer van Bergen op Zoom rond 1300 een turfconcessie had gegeven aan de Westvlaamse abdij Ter Duinen. Nadat alle veen er was weggegraven en over een turf-

vaart naar Vlaanderen was afgevoerd, ging de vrijgekomen zandondergrond weer gewoon deel uitmaken van 's heren vroonte. De boeren van Wouw zullen er, na het verdwijnen van de turfgraverij, wel net zo'n gebruik van gemaakt hebben als van andere woeste grond. Door de stichting van de nieuwe plantage is hun gemene grond verkleind: vee en strooiselroof, laat staan plaggensteken, zal in het nieuwe bos niet toege-

3. *Het Sint-Annabos.*

staan zijn. Verweer hadden de boeren niet: ze hadden geen charter en eerlijk gezegd was hun gebruik van het terrein ook niet zo oud.

Midden door het heidegebied waar later het Mastbos zou staan, liep vanouds een brede baan richting Hoogstraten (zie afbeelding 2). Die weg werd als grens tussen Princenhage (west) en Ginneken (oost) beschouwd. Rond 1400 heeft de heer van Breda het Ginnekense deel in vijf grote moten als privé-heide verkocht aan even zoveel grote boerderijen langs de rivier de Mark: Bouvigne, Nieuwenhuis, Blauwe Kamer, Schoondonk en Daasdonk. Meer boerderijen waren er in die zone niet. Het andere deel was als 's heren vroonte de gemene heide voor de boeren van het Princenhaagse gehucht Overa. Het is op dat deel dat het Mastbos is ingezaaid. Van compensatie voor de boeren van Overa blijkt niets. Zij konden iets zuidelijker toen echter nog genoeg heide vinden. Op het Ginnekense deel had de heer van Breda geen greep meer: dat bleef dus in eerste instantie buiten het bosproject.

Het Sint-Annabos werd gesticht op 's heren vroonte van Breda, op een lage rug tussen de gemeynte van Koppenheike en de gemeynte van Geersbroek (zie afbeelding 3). Beide gemeynten bleven zonder charter en waren van relatief beperkte omvang. Ze moeten als *gebuurheide* opgevat worden. Rond 1650 werd beweerd dat er voor Koppenheike samen met Wervenschot en Ganzenweide een charter van Willem van Oranje was, maar toen het er op aan kwam, kon men het niet tonen. Mogelijk heeft de prins iets in de geest van compensatie voor het wegvallen van de zone van het nieuwe bos geregeld. Aan de rand en in het Sint-Annabos lagen enkele heikampen. Eén ervan was ontgonnen en er stond zelfs een boerderij op. In het bos komen bij deze rond 1700 opgeheven hoeve nu nog enkele grondgronden voor. Ook de andere heikampen zijn na aankoop door de Nassause Domeinen aan het bos toegevoegd. Hier en daar herinneren wallen in het bos er nog aan.

De heren van Breda en Bergen op Zoom kon-

den dus vrijwel ongehinderd op hun vroonte nieuwe bossen aanleggen en daarbij voorbijgaan aan de gebruiksrechten van omwonenden omdat die niet in charters vastlagen. Aan de grote stukken privé-heide die in handen waren van adellijke lieden die het hof in Breda frequeerden, kon of wilde de heer van Breda vooralsnog niet raken. Gekerm over het *verderven van de arme huislieden* door het verkleinen van de heide, werd niet vernomen. Daarbij moet bedacht worden dat de drie bossen bij of in dorpen lagen waar, door de beschikbaarheid van veel grasland, het belang van de heide in het agrarisch bedrijf veel minder groot was dan in dorpen die temidden van de heide lagen.

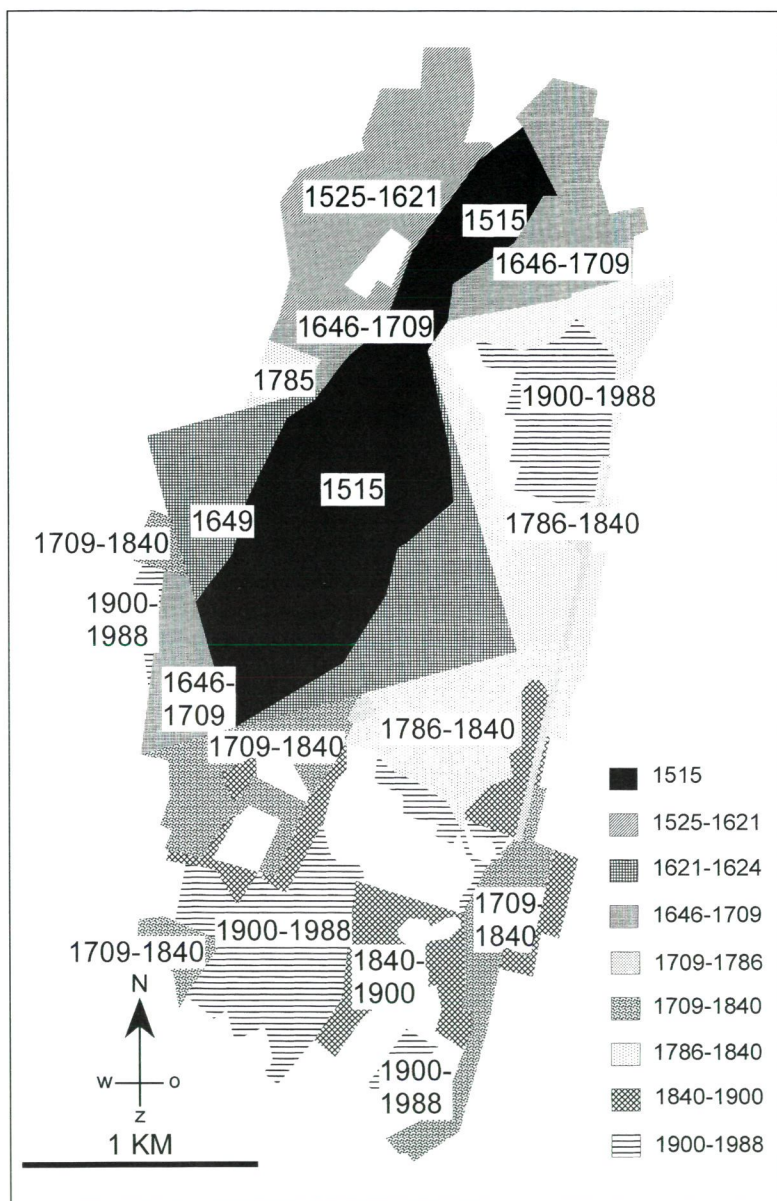
GELEIDELIJKE UITBOUW VAN HET MASTBOS

In eerste aanleg besloeg het Mastbos bij Breda een onregelmatig gevormd langwerpige terrein van ongeveer 135 ha ter weerszijde van het huidige Eeuwig Laantje. Dat laantje volgt ongeveer een oude baan die ooit in Rijsbergen uitkwam. Het was een golvend heideterrein met vennen dat op de waterscheiding tussen de Mark en de Aa of Weerijds lag. Net buiten de noordelijke toegang tot het bos werd een boerderij voor de boswachter opgericht (zie afbeelding 4).

Na 1515 werd het Mastbos vooral aan de noordkant uitgebreid. Nog in de 16e eeuw kwamen het Haagse Bos en het Montensbos tot stand. Ook daar werd 's heren vroonte bebost. In 1612 kochten de Nassause Domeinen het landgoed Bouvigne, met het net gereed gekomen kasteeltje en het daarbij horende stuk heide. Die heide werd nog voor 1621 bebost, evenals een aantal van de ontgonnen percelen.

In 1623 werd begonnen met een modernisering van de inrichting van het Mastbos. Er werd een grote rechthoek uitgezet die in het veld gemarkeerd werd door een forse wal met gracht. Aan de noordwestkant vielen enkele hooilanden van Overa binnen de rechthoek. Deze werden zonder pardon geannexeerd. Ook aan de andere kant stak de rechthoek een eind buiten het bestaande bos. Daar werden hoeken van de privé

4. De groei van het Mastbos.

heide van Nieuwenhuis en Schoondonk binnen het bos getrokken. De eigenaar van die hoeven was drossaard van de heer van Breda en vanuit die positie kon hij daarover kennelijk bij Maurits en later bij Frederik Hendrik niet moeilijk doen. Pas in 1787 werden deze gronden formeel

gecompenseerd. De aanleg van de rechthoek had waarschijnlijk de aanzet moeten zijn tot een verdere verdeling in perken, zoals we die in het Liesbos kunnen zien. Door de belegering van Breda door de Spanjaarden (1624-1625) kwam daar niets meer van terecht. Later zijn er wel

enkele scheve dreven binnen de rechthoek aangelegd.

In de 18e eeuw werden nog enkele heiningen door gedeeltelijke aankoop binnen het bos getrokken. Het bos kreeg zo aan de westkant een meer afgeronde vorm. In 1786 waren drie hoeven langs de Mark te koop, met de bijhorende heide tot aan het Mastbos. De domeinen kochten daarvan alleen de heide. Tussen 1787 en 1840 werd dat gebied bebost. Bovendien kwamen zo drie wegen naar de Mark beschikbaar waarlangs het geproduceerde hout afgevoerd kon worden. De bedoeling was om dat hout in vloten over de Mark naar Breda en verder te vervoeren.

In de 20e eeuw werd ook de Daasdonkse Heide ten zuiden van het domeinbos (het vijfde heiblok!) bebost, met uitzondering van enkele grote vennen die voor de landbouw ontgonnen werden. De iets westelijker gelegen Galderse Heide groeide na 1960 geleidelijk vol met bomen, voor zover dat gebied tenminste niet regelmatig door tanks omgewoeld werd.

Aan de stadse kant werd het bos rond 1900 omgevormd tot een stadswandelbos, met kronkelpaadjes, banken en een Wilhelminaboom. Twee kippenbruggetjes verbonden het Mastbos met het Ulvenhoutsebos en het Sint-Annabos. De boswachterswoning werd een drukke tapperij en langs de bosrand verrezen hotels. De nieuw aangelegde Boulevard (nu: Baronielaan) en de daarop rijdende tram verzekerde de verbinding met de stad.

Intussen is het Mastbos gegroeid van de oorspronkelijke 135 ha uit 1515 tot ruim 700 ha nu. Daarbij raakte de rond 1400 uitgegeven privéheide grotendeels ook bebost. Op dit moment wordt het bos opnieuw ingericht, waarbij wordt gestreefd naar een meer natuurlijke inrichting. In de meest letterlijke zin zou men kunnen spreken van ver-woest-ing. Het is te hopen dat daarbij het oorspronkelijke rechthoekige padenpatroon herkenbaar blijft. Het ziet er echter naar uit dat men ze wil laten dichtgroeien. Het Mastbos, het Sint-Annabos en de Wouwse

Plantage zijn niet alleen de oudste aangelegde productiebossen van West-Brabant, maar van heel Nederland. Daarvoor hoeven we ons niet te schamen en dat historische feit mag best aan het bos te zien zijn.

CONCLUSIE

In de vroege 16e eeuw konden de heren van Breda en Bergen op Zoom gemakkelijk grote delen van de gemene heide bestemmen voor de bosbouw omdat de boeren op die grond slechts traditionele en niet in charters vastgelegde rechten hadden. Beter gefundeerde rechten (privé heide) werden wel gerespecteerd. In deze periode kwamen drie belangrijke en nog bestaande bossen tot stand: de Wouwse Plantage, het Mastbos en het Sint-Annabos. Het bleef niet bij deze eerste aanleg. Al deze kernbossen zijn geleidelijk verder uitgebouwd.

Less older woods near Breda

In the vicinity of Breda (province North-Brabant, the Netherlands) some of the first planted woods from the post-medieval period still dominate the landscape: the Mastbos, St.-Annabos and further to the west the Wouwse Plantage. They clearly belong to an older generation of woods than the woods that were realised since 1770 and in a higher pace after 1850. At the same time they are younger than the few remaining medieval woods. A sketch is given of the making of these three 16th century woods. Attention is also given to the older rights in the areas where the woods were planted.

LITERATUUR

- BUIKS, C.J.M. (1999). Drie oude bossen in de Baronie van Breda. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 17, pp. 77-85.
- BUIS, J. (1985). *Historia Forestis*. Utrecht.
- CUIJPERS, J. (1985). In de geest van de metropool. De hoofdstraat van Wouwse Plantage. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 13, pp. 45-50.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1987). Van gemeeynten en vroonten. *Jaarboek Oranjeboom* 40, pp. 44-78.